

УДК 930.253:[351.85:008-054.72(=161.2)]

В. О. ТИХЕНКО*

ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (за документами ЦДАЗУ)

На основі документів ЦДАЗУ висвітлено здобутки Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–2000) та її наступниці – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011) з повернення в Україну культурної спадщини української діаспори.

Ключові слова: українська діаспора; творчий доробок; культурна спадщина; повернення; колекція; культурний обіг.

Українська діаспора у світі протягом багатьох десятиліть зберігала свою ідентичність та мовно-культурну традицію. Цей спадок є унікальним і потребує збереження та вивчення. Проголошення незалежності та демократизація суспільно-політичного життя України відкрили широкую можливість чисельній українській діаспорі налагодити тісні духовні та культурні зв'язки зі своєю етнічною Батьківщиною. Як зазначив Стефан Романів (Австралія), секретар Світового Конгресу Українців, «...у всі періоди імміграції, українці організовувалися як спільнота та розвивали своє українське життя, зберігаючи українську культуру, історію та традиції в країні поселення. Виникає ключове питання, яке ми повинні собі поставити: «Чому, з якою метою вони це зробили і роблять далі?». Мабуть, є дві причини, і обидві залежні одна від одної, а саме: самозбереження, тобто, прагнення зберегти свою національну ідентичність у даній країні з метою втримання свого коріння, бажання «Триматися свого гнізда»; а друге – щоб бути ефективною допомогою у відновленні Української самостійної держави (до 1991 р.), згодом – до утвердження державності»¹.

У Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) зібрані документи, що проливають світло на проблему повернення культурної спадщини відомих діячів культури, науки, які опинилися за межами України. Вони згруповані, переважно, у фонді № 68 «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори».

* Тихенко Володимир Олександрович – головний науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Завдяки архівним документам фонду, що вводяться у науковий обіг вперше, розкривається робота Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992 р.) (далі – Комісія), а згодом її наступниці – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011 рр.) (далі – Служба) щодо реалізації ст. 54 Конституції України, а саме: «Держава вживає заходів для повернення культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами»².

Основними завданнями Комісії (Служби) було виявлення і сприяння поверненню в Україну культурних цінностей, що за різних обставин та у різні історичні періоди були переміщені за межі її території, захист національних інтересів України щодо культурних цінностей українського народу, які перебувають за її межами, запобігання втратам культурних надбань, створених відомими діячами української діаспори. Варто зауважити, що тільки з утворенням цього органу в Україні стала не тільки формуватися, але й активно втілюватися в життя державна політика щодо повернення і реституції культурних цінностей.

Багато наших відомих діячів науки і культури, опинившись на еміграції, мріяли про повернення свого творчого доробку на батьківщину. Навіть живучи на чужій землі, вони не втрачали свого коріння, творили власне на національному ґрунті, жили для України. Особливий внесок у розвиток науки і культури зробили представники другої та третьої хвиль української еміграції. Багато з них, маючи середню чи вищу освіту, продовжили своє навчання за кордоном. Часом, маючи не творчу професію, весь вільний час присвячували улюбленій справі: малюванню, скульптурі, декоративно-прикладному мистецтву, літературній діяльності (бо самим мистецтвом мали змогу жити лише одиниці). На зароблені гроші вони самотужки видавали книжки, наукові монографії, редагували газети і журнали, організували індивідуальні та групові виставки, видавали буклети і каталоги, проводили різноманітні конкурси, фестивалі, концерти тощо. Крім того, брали активну участь у громадсько-політичному та релігійному житті українських громад.

Документи ЦДАЗУ висвітлюють роботу Комісії (Служби) з виявлення, налагодження зв'язків, обліку та організації повернення мистецької спадщини, архівних документів, бібліотечних збірок відомих діячів української діаспори, які тривалий час знаходилися за межами України. У цих питаннях Комісія (Служба) тісно співпрацювала з Міністерством культури України, Міністерством закордонних справ України, Державною архівною службою України, Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, Національною академією наук України, творчими спілками, Міжнародним фондом «Відродження», Українським

фондом культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, посольствами України у різних країнах, громадськими організаціями. До роботи активно залучилася й українська діаспора, з якою Комісія мала найтісніші зв'язки та контакти. Найбільш активні з них ставали повноважними представниками Комісії (Служби) в країнах свого проживання. Серед них особливе місце посідає Маріян Коць – один із безкорисливих сподвижників української діаспори США, організатор багатьох культурологічно-гуманітарних акцій, спрямованих на підвищення авторитету нашої держави за кордоном. З часу державної незалежності України він надавав нашій країні велику гуманітарну, фінансову допомогу, сприяв культурно-просвітницькій діяльності. М. Коць власним коштом видавав наукові, історичні, мистецькі книжки українських авторів (понад 45). Гідна поваги була і його допомога українським дітям-сиротам, дітям-чорнобильцям. А чого варто асигнування ним 250 тис. доларів США для придбання комп'ютерної техніки для шкіл України. М. Коць сприяв поверненню в Україну величезного пласту культурної спадщини української діаспори: архіву В. Авраменка, офортів Т. Шевченка, художніх творів Л. Морозової, матеріалів з архіву Ю. Косача, скульптур П. Капшученка та багатьох інших. У 1998 р. за подвижницьку діяльність у якості представника Національної комісії у США, за постійне сприяння і допомогу у справі повернення в Україну національного історико-культурного надбання його було нагороджено орденом «За заслуги» третього ступеня³.

З метою пошуку, повернення в Україну та впровадження в національну культуру спадщини відомих українських діячів науки та мистецтва, увічнення їх пам'яті на батьківщині та за її межами, у березні 1996 р. була затверджена Державна програма «Повернуті імена». Програмою передбачалася послідовна реалізація системи наукових, практично-організаційних, просвітницьких заходів. Серед головних напрямів роботи програма включала: підготовку й видання науково-популярної серії «Повернуті імена»; розроблення науково-методичних матеріалів із питань повернення культурних цінностей та випуск серії «Культурне надбання України: проблеми, завдання, перспективи»; створення банку даних «Повернуті імена»; проведення круглих столів, семінарів-практикумів із питань організації повернення культурних надбутків в Україну, поетичних вечорів, художніх та літературних виставок; висвітлення проблем повернення культурних цінностей в ЗМІ⁴.

У цьому ж році Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року». Ця програма мала на меті сприяти правовому захисту українців, які проживають за кордоном, допомагати у розв'язанні проблем їхнього національно-культурного відродження, а також розвивати співпрацю з української діаспорою у різних сферах, залучати її до державотворення в Україні⁵.

Реалізація цих програм дозволила виявити цілий пласт української культури, напрацьованої письменниками, художниками, вченими, які опинилися в еміграції. Офіційне мистецтвознавство, літературознавство, наукові кола впродовж існування України в межах СРСР, коли й згадувало імена найвідоміших із митців-емігрантів, то обов'язково з тавром «буржуазний націоналіст», що одразу ставило під сумнів значимість їхньої творчості, а то й просто відкидалося, як щось зайве, маловартісне. А вся система комуністичної пропаганди була спрямована на те, щоб представити українську діаспору лише з одного боку – як ворогів, запродавців, як людей, які втратили рідну землю, українське коріння заради кращого життя. Саме тому на все, що робила українська творча спільнота, було накладено табу.

Це була хибна й недалекоглядна політика, яка на довгий час припинила контакти у різних сферах науки та культури між фахівцями. Внаслідок цього загальна українська культура збідніла, адже вагомий творчий доробок української діаспори не став її складовою частиною. Цей висновок був підтверджений вже пізніше, коли культурна спадщина, напрацьована в інших країнах, почала повертатися в Україну. Документи проливають світло на цей складний та тривалий процес, показують труднощі й проблеми, які стояли на шляху їх реалізації.

Варто зазначити, що склад документів фонду «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори» досить різноманітний. Сюди увійшли: листування з діячами української діаспори чи їх представниками, офіційне листування з дипломатичним корпусом, митниками, транспортними службами, доручення, контрольні картки, дарчі, заповіти, переліки подарованого, переліки з грошовою оцінкою, митні накладні, акти про передачу культурних цінностей, біографічні довідки, ксерокопії документів про життя та творчість видатних діячів української діаспори, вирізки з газет та журналів, прес-релізи, запрошення, афіші, плани-сценарії заходів, буклети, звіти.

Виконання програми «Повернуті імена» дозволило повернути в Україну творчу спадщину багатьох відомих діячів української діаспори, що утворює цілий пласт невідомої донедавна української культури. До культурного обігу увійшли:

- Австралія: художник Степан Хвиля;
- Австрія: художники Олександр Шайкевич, Віктор Грозний; композитор Сергій Борткевич;
- Болгарія: скульптори Михайло Паращук, Веджі Рашидов;
- Бразилія: письменниця Віра Вовк;
- Велика Британія: письменниця та поетеса Галя Мазуренко; співак Володимир Луців; правник та громадський діяч Теодор Тадей Данилів;

- Венесуела: художники Василь Григорович Кричевський, Микола Васильович Кричевський;
- Естонія: художник Петро Ганський;
- Ізраїль: художник Михайло Дементьєв;
- Канада: художники Тетяна Булавицька-Сенкевич, Вадим Доброліж, Василь Курилик, Мирон Левицький, Галина Горюн-Ливицька; письменник Улас Самчук; поет та літературознавець Олег Зуєвський; Митрополит Іларіон (Іван Огієнко); родинний архів Скоропадських;
- Німеччина: поет та перекладач Михайло Орест (Зеров); письменник та громадський діяч Іван Багряний; філолог та філософ Дмитро Чижевський; військовий та громадський діяч Степан Сулятицький;
- Польща: письменник та громадський діяч Богдан Лепкий; вчений-металознавець Іван Фещенко-Чопівський;
- Російська Федерація: кінорежисер Олександр Довженко; художник Олександр Осмьоркін; письменник Віталій Коротич; мистецтвознавець Олександр Дейч;
- Румунія: письменник Орест Масикевич;
- Словаччина: письменник Олександр Олесь; громадський діяч Олег Ольжич; театральний діяч Юрій Августин Шерегій (Юрій Грім);
- США: хореограф Василь Авраменко; письменник Василь Барка; поетеса Гізела Лахман; археологи Юрій Шумовський, Левко Чикаленко; художники Діонізій Шолдра, Людмила Морозова, Любослав Гуцалюк, Василь Дядинок, Василь Кричевський, Микола Кричевський, Ірена Твердохліб, Олекса Грищенко, Валентина Соло, Любослав Гуцацюк, Юрій Соловій, Мирослав Радиш; митець та громадсько-політичний діяч Володимир Вінниченко; скульптори Міртала Пилипенко, Петро Капшученко, Михайло Черешньовський, Микола Мухін; композитор Василь Безкоровайний; митці Святослав Гординський, Володимир Січинський; архівіст та дослідник Володимир Міяковський; громадські діячі Олекса Повстенко, Надія Світлична; різьбяр Михайло Коргун; меценат Маріян Коць; документи та бібліотеки Патріарха Мстислава I, родини Скоропадських;
- Франція: художники Темістокл Вірста, Василь Хмелюк, Іванна Нижник-Винник, Юрій Кульчицький; науковець та громадсько-політичний діяч Аркадій Жуковський; хореограф і танцівник Серж Лифар;
- Чехія: науковці Степан Сірополко, Людмила Красовська, Симон Наріжний; художник Іван Лошак; майстер декоративного мистецтва Марія Горова-Мішанич;
- Швеція: співак Модест Менцинський.

До України почали повертатися цілі колекції, що збиралися протягом багатьох років. Так, у 1986 р. розпочалася робота з повернення колекції книг, альбомів, періодики, власного архіву, унікальної археологічної колекції професора археології з США Юрія Шумовського.

У 1997 р. із Канади була отримана колекція музейних предметів, архівних документів, бібліотека, зібрана громадським діячем Олександром Ромасом. А через рік професор Юрій Луців подарував особисті речі Івана Мазепи, Пилипа і Григорія Орликів, які колись перебували в колекції Романа Смаль-Стоцького. У 2008 р. відбулася передача картини Федора Кричевського «На коні вороному», що колись належала письменнику Уласу Самчуку. Цей дарунок зробило подружжя Оксани та Ярослава Соколиків.

До України також були передані й цілі колекції мистецьких творів, які зібрані з метою передачі на батьківщину. Так, у липні 2005 р. була отримана велика добірка, зібрана Українським конгресовим комітетом Америки (УККА) з нагоди 125-річчя імміграції українців до Америки. До збірки увійшло 19 високомистецьких художніх творів. Серед них були роботи Катерини Кричевської-Росандіч, Ірени Твердохліб, Олександра Гуненка, Анатолія Коломайця та ін. Після проведення виставки вони були передані до фондів Музею «Культурна спадщина» (філія Музею історії міста Києва). Національний університет «Острозька академія» у 2011 р. одержав у дар від відомого американського скульптора українського походження Міртали Пилипенко-Кардиналовської п'ятнадцять скульптур її авторства. Оціночна вартість творів мистецтва, за найскромнішими оцінками експертів, сягала близько 70 тис. доларів США. За вагомий особистий внесок у збереження та збагачення національної історико-культурної спадщини, активну діяльність у справі повернення в Україну культурних цінностей її було нагороджено орденом княгині Ольги III ступеня⁶.

Одним із головних напрямів роботи Комісії (Служби) була популяризація серед широкого загалу культурного надбання, що поверталось в Україну. Розроблялися та впроваджувалися в життя різноманітні культурно-мистецькі заходи. Серед них: міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження архітектора, графіка, мистецтвознавця Володимира Січинського (1993 р.); міжнародна наукова конференція «Михайло Андрієвський і європейське мистецтво XX ст.» (1994 р.); міжнародна конференція «Василь Хмелюк: художник і поет. Повернення на Батьківщину» до 100-річчя з дня народження (2003 р.); музичний фестиваль «Стравінський та Україна» (1994 р.); виставка-презентація до 90-річчя з дня народження письменника Уласа Самчука (1994 р.); науково-практична конференція «Богдан Лепкий: повернення в Україну» до 125-річчя з дня народження письменника (1996 р.); наукова конференція «Василь Авраменко та українська культура» та фестиваль «В. Авраменко та світова українська хореографічна культура» (1995 р.); науково-практична конференція до 100-річчя з дня народження історика Симона Наріжного (1996 р.); виставка-презентація мистецької спадщини відомого громадсько-політичного та куль-

турного діяча Володимира Винниченка до 130-річчя з дня народження (2010 р.) та ін. Всі ці заходи стали помітними явищами в сучасному культурному процесі України.

Не залишилася поза увагою й видавнича діяльність. В науково-популярній серії вийшов з друку цілий ряд монографій, збірників матеріалів конференцій, художніх альбомів й каталогів, присвячених життю та діяльності відомих діячів української діаспори, чий творчий доробок повернувся на батьківщину. В серії «Повернуті імена» були надруковані монографічні дослідження про Василя Хмелюка, Миколу Бутовича, мистецькі альбоми та каталоги до виставок Володимира Винниченка, Аки Перейми, Людмили Морозової, Петра Капшученка, численні розвідки та публікації у мистецтвознавчих журналах, збірниках, енциклопедичних словниках про Олексу Грищенка, Іванну Нижник-Винник, Ірену Твердохліб, Григорія Крука, Темістокля Вірсту, Тетяну Осадцу, Юрія Новосельського та ін.

До виходу в світ цих видань та публікацій долучився Олександр Федорук – д-р мистецтвознавства, громадський діяч, академік НАМ України. У 1991 р. його обрали членом Національної комісії у справах ЮНЕСКО, а через рік призначили заступником голови Колегії з питань гуманітарної політики Державної думи України та головою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1992–2004 рр.). Саме на цій посаді на повну силу розкрився його талент не лише як знаного в світі мистецтвознавця, але й як керівника з неординарними організаторськими здібностями. Очолований ним невеликий колектив Комісії спромігся на виконання важливих державних завдань і за свою велику за обсягом роботу завоював повагу та авторитет в Україні та серед української громади в усьому світі. «...Україні повернуто неоціненні цінності культурного й мистецького значення. Серед них твори митців давніх і модерних, наукова, літературна й культурна спадщина діячів розстріляного Відродження і тих, яких тоталітарна система замовчувала і таврувала як націоналістів»⁷.

Українська діаспора за весь час існування боролася за відновлення незалежності України. Ця боротьба велася не тільки на зовнішньополітичній ниві, а й у культурному житті. Через твори художнього та літературного мистецтва, виставки, презентації тощо вони постійно нагадували світовій спільноті про існування українського народу, який зберіг свою культурну та національну ідентичність. За роки незалежності у мистецько-культурне життя України влився невідомий доти потік імен митців, науковців, громадсько-політичних діячів. Без оприлюднення їхнього творчого доробку, популяризації їх творчості ми збіднимо себе, свою культуру, свою духовність. Документи фонду № 68 «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини

громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори», що зберігаються в ЦДАЗУ, дають таку можливість науковцям та дослідникам розкрити цю надзвичайно цікаву та актуальну тему.

---

¹ Закордонне українство й Україна: взаємодія на шляху утвердження Незалежності: зб. матеріалів науково-практичної конференції. Київ: Видавництво «Українська Видавнича Спілка імені Ю. Липи», 2016. С. 81.

² Конституція України. Київ, 1997. С. 23.

³ ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 68. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 81.

⁴ Там само. Спр. 54. Арк. 62.

⁵ Там само. Спр. 49. Арк. 51.

⁶ Там само. Спр. 29. Арк. 11.

⁷ Олександр Касіянович Федорук: бібліографічний покажчик. Київ: Фенікс, 2010. С. 10.

The achievements of the National Commission on Return to Ukraine of Cultural Property (1992–2000) and their successor – the State Service for the Control of the Movement of Cultural Property through the State Border of Ukraine (2000–2011) on the return to Ukraine of the cultural heritage of the Ukrainian Diaspora are highlighted in the article on the documents of the Central State Archives of Archival Ukrainica.

Key words: Ukrainian Diaspora; creative contribution; cultural heritage; restitution; collection; cultural introduction.